

PDF hosted at the Radboud Repository of the Radboud University Nijmegen

The following full text is a publisher's version.

For additional information about this publication click this link.

<http://hdl.handle.net/2066/151001>

Please be advised that this information was generated on 2017-10-20 and may be subject to change.

M
Museum Overijse
Herengracht

MADOC

Tijdschrift over de Middeleeuwen

M
Het Sleutelboek van de magische

LÁSZLÓ SÁNDOR CHARDONNENS

Het magische zegel van kasteel Doornenburg

Hoewel Kasteel Doornenburg, bekend van de televisieserie *Floris*, middeleeuwer oogt dan menig middeleeuws kasteel, was het splinternieuw toen *Floris* er in 1968 werd opgenomen. De Doornenburg speelde in het verleden namelijk geen grote strategische rol, totdat het in 1944 een Duitse observatiepost werd en in 1945 door geallieerde bommenwerpers met de grond gelijk werd gemaakt. De naoorlogse wederopbouw maakt niet alleen dat het kasteel er fris uitziet, maar leidde ook tot de vondst van een magisch zegel dat in een baksteen was verstopt. Deze werd eerder in verband gebracht met de zwart-magische *Clavicula Salomonis* (Sleutel van Salomo). Recent onderzoek wijst echter uit dat het zegel de vroegst bekende materiële getuige is van een goddelijk-magische traditie uit het obscure *Liber iuratus Honorii* (Gezwoven boek van Honorius).¹

Kasteel Doornenburg en de vondst van het zegel

Om te begrijpen hoe uitzonderlijk het is dat het magische zegel in kwestie er nu nog is, is het nodig om de geschiedenis van kasteel Doornenburg kort uiteen te zetten. Nadat het kasteel eeuwenlang ongeschonden had bestaan, werd het in de twintigste eeuw in dertig jaar tijd achtereenvolgens gerestaureerd, verwoest en herbouwd. Tijdens de wederopbouw werd het magische zegel op de voorburcht ontdekt in een hoop bakstenen die ten behoeve van de restauratie van elders waren gehaald.

Kasteel Doornenburg ligt in de Gelderse Lingewaard, op een strategische plek tussen de Rijn en de Waal. De vroegste vermelding van een *burc* (fortificatie) op deze locatie is te vinden in een oorkonde uit 891.² Hoe de vroegmiddeleeuwse *Doronburc* eruit heeft gezien, is onbekend. De oudste resten van de Doornenburg in haar huidige vorm stammen uit de veertiende eeuw, toen het kasteel slechts bestond uit wat later de hoofdburcht werd (afb. 1). In de vijftiende eeuw werd er een voorburcht aangelegd ten noorden van de hoofdburcht, met daarop een poortgebouw, een kapel, werkplaatsen en een boerderij. Ondanks een optimaal gelegen, goed verdedigbare positie, heeft de Doornenburg tot in de twintigste eeuw geen strategische rol gespeeld. Het kasteel

AFB. 1 Het huidige kasteel Doornenburg vanuit de lucht. Foto met dank aan Remie Aleven.

is nooit belegerd geweest, en de sleutelrol die het in de televisieserie *Floris* werd toebedeeld, is dan ook fictief.

Nadat de hoofdburcht vanaf 1847 niet meer werd bewoond, raakte deze in verval. In 1936 kocht de textielfabrikant Jan Herman van Heek (1873-1957) het kasteel, en schonk het aan de Stichting tot Behoud van den Doornenburg. Daarop werd het vervallen kasteel gerestaureerd. Toen de restauratie klaar was in 1941, had echter ook de Tweede Wereldoorlog aangevangen. De Doornenburg heeft in de eerste oorlogsjaren niet geleden, maar na de mislukte Slag om Arnhem tijdens de geallieerde operatie *Market Garden* (17-25 september 1944) werd het gebied tussen de grote rivieren op Duits bevel geëvacueerd. Vanwege haar strategische ligging werd de Doornenburg een Duitse observatiepost, met als gevolg dat de voorburcht in januari 1945 door de geallieerden werd gebombardeerd. Een tweede Britse bommenwerper verwoestte op 14 maart 1945 de hoofdburcht en de voorburcht compleet, hoewel de Duitsers het kasteel al hadden verlaten. Slechts de kapel en het poortgebouw op de voorburcht kwamen er redelijk ongeschonden vanaf. Het poortgebouw werd door de Duitsers alsnog opgeblazen, zodat het door de geallieerden niet kon worden gebruikt als uitkijkpunt.

De vondst van het magische zegel is een direct gevolg van de verwoesting van Kasteel Doornenburg in 1945. Bij de restauratie tussen 1937 en 1941 was het hoofddoel om de vervallen staat van het kasteel ongedaan te maken. Bij de wederopbouw van 1946 tot 1964 moest echter een heel kasteel van de fundamenteën af worden gereconstrueerd. Hiertoe werd het aanwezige bouwmateriaal schoongemaakt en hergebruikt, waaronder de bakstenen. Niet alles was herbruikbaar en ter aanvulling werden ladingen extern bouwmateriaal bezorgd dat vrijkwam bij de sloop van beschadigde historische gebouwen tijdens de naoorlogse stadsvernieuwing. Tussen de hopen bakstenen die op de inmiddels herbouwde voorburcht lagen werd tijdens de reconstructie van de hoofdburcht een baksteen gevonden waarin een metalen zegel

AFB. 2 De baksteen en het magische zegel van Kasteel Doornenburg. Foto: auteur.

was verstopt (afb. 2). Deze objecten waren met een lading bakstenen van elders meegekomen.

Beschrijving van de baksteen en het zegel

De baksteen meet 28 x 13,5 x 7 cm. Na het bakken van de steen is er een cirkel in uitgehold van 7,7 cm doorsnede en 0,7 cm diep. De cirkel is zo gemaakt dat het zegel er precies in past. Het zegel is 7,6 cm in doorsnede en is uit een metalen plaat van 0,3 cm dik gesneden. Het gebruikte metaal is een legering met een hoog loodgehalte en, gezien de roestvorming, wat ijzer. De zachtheid van het materiaal maakte het geschikt om zonder veel moeite letters en geometrische figuren in het zegel te kerven. De overgebleven mortel op de baksteen en de corrosie op de voorkant van het zegel (door de metselspecie) duiden erop dat de combinatie van steen en zegel ingemetseld is geweest voordat deze bij de wederopbouw van Kasteel Doornenburg werd gevonden.

Op een informatiebordje dat vroeger bij de objecten werd bewaard, wordt de vondst van de baksteen en het zegel gedateerd in 1964, het jaar waarin de wederopbouw van de Doornenburg werd voltooid. Dit bordje plaatst de herkomst van de objecten in de Oeverstraat te Arnhem. Hoewel deze informatie nog niet is geverifieerd, heeft navraag bij het Gelders Archief uitgewezen dat er rond die tijd inderdaad door oorlog beschadigde historische panden zijn geruimd in de Arnhemse Oeverstraat. Als de baksteen inderdaad oorspronkelijk uit Arnhem komt, dan kan deze, met behulp van de archeologische bakstenendatabase, op basis van de afmetingen worden gedateerd op het eerste decennium van de zestiende eeuw.

Het zegel kan niet aan een specifieke tijd of plaats worden gekoppeld. Omdat het noodzakelijk is voor de productie van een dergelijk zegel dat de tovenaars een toverboek raadpleegt (waarover in de volgende sectie meer), kunnen de oudste, veertiende-eeuwse vermeldingen van deze tovertraditie als de vroegst mogelijke datering van het zegel dienen. Als het zegel echter is gemaakt rond dezelfde tijd als de productie van de baksteen, dan is de laatst mogelijke datering voor het zegel de vroege zestiende eeuw. Het schrift op het zegel (een algemene noordelijke *textualis*) bevestigt een ontstaan in de late Middeleeuwen.

De herkomst van het zegel is onbekend. De combinatie van zegel en baksteen kan zijn ontstaan in Arnhem, maar dit betekent niet noodzakelijk dat het zegel daar ook is geproduceerd. Degene die het zegel van de Doornenburg heeft gemaakt, moet toegang hebben gehad tot een toverboek waarin een dergelijk zegel wordt beschreven, of tot een zegel dat op zo'n toverboek is gebaseerd. De overgeleverde toverboeken stammen uit Duitsland, Engeland, Frankrijk en Spanje. Vergelijkbare zegels als objecten zijn bekend uit Engeland, Italië en Spanje, maar deze verschillen inhoudelijk van het magische zegel van de Doornenburg, en ze zijn alle minstens een eeuw jonger. Dit betekent dat het zegel waarschijnlijk ergens in West- of Zuid-Europa is vervaardigd op basis van een toverboek of een verloren gegaan zegel, alvorens via Arnhem in de Doornenburg te belanden.

De functie van het magische zegel in toverrituelen

Bij welke toverrituelen het zegel werd ingezet, is lang onduidelijk geweest, mede omdat het niet meteen als een magisch object werd herkend. Het informatiebordje spreekt van een bouwoffer, en hoewel die functie niet ondenkbaar is voor de combinatie van zegel en baksteen, zegt het niets over het oorspronkelijke gebruik van het zegel. Verkennend onderzoek in het verleden heeft het zegel geplaatst in een zwartmagische traditie, terwijl recent onderzoek het zegel plaatst in een goddelijk-magische traditie.

Uit het archief van de Doornenburg blijkt dat Jan Herman Alexander van Heek (1920-2004) namens de Stichting tot Behoud van den Doornenburg meer wilde weten over het zegel. In een brief van 5 oktober 1984 schrijft een zekere M.F. Dierselhuis aan Van Heek junior:

Alhoewel ons onderzoek in de beginfase verkeert, is al wel duidelijk, dat het hier een pentakel betreft, welke op de zaterdag gebruikt wordt, bij voorkeur bij zuidoosten wind en waarbij kosmische krachten opgeroepen worden. Het naar beneden gerichte pentagram duidt op ceremoniële magie en in dit geval vermoedelijk zwarte magie.

De bron waarop Dierselhuis zijn onvoltooide onderzoek baseerde wordt niet genoemd, maar de beschrijving doelt op de *Clavicula Salomonis* (Sleutel van Salomo), een laatmiddeleeuws toverboek dat werd toegeschreven aan de wijsgeer Salomo.³ Volgens de Bijbel verkreeg Salomo op diens eigen verzoek wijsheid van God (1 Koningen 3). Naar men later echter aannam, ontving Salomo tevens kennis van de magische kunsten.⁴ Dat hiermee vooral de demonische magie werd bedoeld, blijkt uit de *Clavicula*, waarin rituelen worden beschreven om demonen te bezweren met behulp van een specifiek soort magische zegels, in de *Clavicula* pentakels genoemd. De demonen in kwestie worden geassocieerd met specifieke windrichtingen, planeten, wekdagen en metalen, vandaar de verwijzingen daarnaar in de brief van Dierselhuis. Omdat de *Clavicula* zich bezighoudt met demonen, wordt het tot de necromantische (zwarte) magie gerekend. De necromantie vormde de hoofdmoot van de ceremoniële toverkunst in laatmiddeleeuws en vroegmodern Europa, en de *Clavicula* is een veelvuldig overgeleverd werk, doch slechts een van vele zwartmagische toverboeken uit die tijd. Blijkbaar zag Dierselhuis een link tussen het metalen zegel van de Doornenburg en de necromantische pentakels van de *Clavicula*, maar er komt in dit toverboek geen

enkel pentakel voor dat ook maar enige gelijkenis vertoont met het zegel. De aannahme dat het zegel van de Doornenburg een necromantisch pentakel is, moet dan ook worden verworpen.

Recent onderzoek wijst uit dat het magische zegel van de Doornenburg uit een andere tak van de ceremoniële magie stamt, namelijk de theürgische (goddelijke) magie van het *Liber iuratus Honorii* (Gezwoeren boek van Honorius). Het *Liber iuratus* is een toverboek dat in de veertiende eeuw in West- of Zuid-Europa is ontstaan, en dat slechts in een handvol handschriften is overgeleverd, waarvan de meeste uit Engeland.⁵ Het is een van de zeldzaamste middeleeuwse ceremoniële toverboeken, wellicht omdat de verspreiding ervan aan strikte regels was gebonden. Volgens de inleiding van het *Liber iuratus* werd een zekere Honorius verkozen uit een groep van 89 tovenaars om de ware magische kennis te beschermen tegen de paus en diens kardinalen, die, daartoe aangezet door demonen, alle toverij uit jaloezie wilden uitroeien. Honorius schreef vervolgens zeven toverboeken, bijgestaan door de engel Hocrohel, waarvan slechts een klein deel echte magische kennis bevatte, en de rest nutteloze vulling was. De nutteloze vulling werd aan de kerkelijke autoriteiten gegeven. Het kleine deel dat de ware toverkunst bevatte, werd door Honorius apart gehouden, en dit is het *Liber iuratus*, dat zo heet omdat tovenaars die het willen gebruiken eerst een eed ter geheimhouding moeten afleggen.

Om de functie van het zegel van de Doornenburg goed te begrijpen is het van belang de inhoud van het *Liber iuratus* nader te bekijken. Na de inleiding volgt een aantal delen, waarin verschillende soorten magische werken worden beschreven. Het eerste deel omvat de *opera Dei* (werken Gods), waarvan het belangrijkste het verkrijgen van een *visio beatifica* is, een hemels visioen van God, van aangezicht tot aangezicht, zonder dat de tovenaars daarvoor eerst hoeft te sterven. Daarnaast kan de tovenaars door middel van de *opera Dei* bijvoorbeeld drie zielen uit het vagevuur bevrijden en alle mogelijke kennis vergaren. De drie daaropvolgende delen behandelen de bezwering van drie soorten engelen: die van de planeten, van de lucht en van de aarde. Deze magische werken dienen een veelheid aan praktische doelen, zoals geesten in objecten opsluiten, zinsbegoochelingen creëren, een magisch paard berijden en verborgen schatten en metalen vinden.

De magische werken in het *Liber iuratus* worden voorafgegaan door een uiterst complexe ceremonie, bestaande uit maandenlange reinigingsrituelen en gebedencycli.⁶ De reinigingsrituelen, een belangrijk element van de meeste vormen van magie, zorgen ervoor dat de tovenaars lichamelijke en geestelijke reinheid bereikt. De gebedencycli markeren de diverse stadia ter voorbereiding op het magische werk, en na iedere cyclus wordt op hemelse goedkeuring gewacht, alvorens de tovenaars aan de volgende stap mag beginnen. Mocht de tovenaars na deze lange ceremonie hemelse toestemming krijgen om het magische werk uit te voeren, dan heeft hij daarbij een zogenaamd *sigillum Dei* (zegel Gods) nodig, dat door de tovenaars zelf is gemaakt en gewijd. Omdat het *sigillum Dei* zo'n centrale rol speelt in de toverrituelen van het *Liber iuratus*, besteden de handschriften van het toverboek veel aandacht aan de constructie ervan, door in detail aan te geven welke woorden en figuren waar komen te staan. In sommige handschriften is zelfs een afbeelding van het zegel overgeleverd (afb. 3). Uit een vergelijking tussen de beschrijvingen en afbeeldingen van het zegel in het *Liber iuratus* en het zegel van de Doornenburg (afb. 4), blijkt dat het laatste inderdaad een theürgisch *sigillum Dei* is en geen necromantisch pentakel.⁷

AFB. 4 Het magische zegel van Kasteel Doornenburg in detail. Foto auteur.

nu meestal geassocieerd met de kaballah, maar teruggaand op een wezenlijk oudere, Joodse exegetische traditie.⁹ Het kennen van die namen geeft de tovenaar de kracht om de toverrituelen uit te voeren. Het aantal namen in een *Schemhamphoras* is uiterst variabel. De reeks Layaly-Yalgäl op het zegel, bijvoorbeeld, is een *Schemhamphoras* van zeven namen. De letters in de buitenrand van het zegel zijn de initialen van een *Schemhamphoras* van 72 goddelijke namen, voorafgegaan door de h, die geen letter is, maar staat voor de *ruach* (geest), de scheppende adem van God, die in Genesis goede diensten bewees. De *Schemhamphoras* van 72 namen wordt voor het gemak verdeeld in acht groepen van negen letters: toexoraba, layqtiyst, algaonosu, laryceksp, fiomena, renugarel, atedatono en naoyleyot. De namen voor de eerste letterreeks, toexoraba, kunnen als voorbeeld dienen voor de hele *Schemhamphoras*: Theos, Onay, El, Xps (voor Christus), On, Raby, Alpha Ω, Baruch en Agla.

Op de achterkant van het zegel van de Doornenburg, die nooit wordt beschreven in het *Liber iuratus*, staan drie woorden onder elkaar: agolb, yaubva en vaubua. De betekenis van deze woorden is onbekend. Mogelijkerwijze zijn de twee laatste woorden fonetische schrijfwijzen, weliswaar onnauwkeurig, van het tetragrammaton YHWH, de Hebreeuwse vier-letterige naam van God, die een grote rol speelde in de ceremoniële magie.

Afgezien van wat kleine variaties, komt het zegel van de Doornenburg overeen met de beschrijving van het *sigillum Dei* in het *Liber iuratus*. Een belangrijk verschil is het gebruikte materiaal. Het *Liber iuratus* schrijft voor dat het *sigillum Dei* van nieuw perkament gemaakt moet worden, en dat de woorden en figuren met het bloed van een mol, een duif, een hop (een magische vogel bij uitstek) of een vleermuis moeten worden geschreven. Vervolgens worden de figuren van het zegel van verschillende kleuren voorzien. Met uitzondering van de voorbeelden in de handschriften, zijn er geen perkamenten zegels bewaard gebleven, waarschijnlijk vanwege de vergankelijkheid van het materiaal. Zegels in duurzamere materialen zijn slechts mondjesmaat overgeleverd. Zo zijn er in de renaissance metalen *sigilla Dei* gemunt, waarvan het enige mij bekende exemplaar zich in Italiaans privébezit bevindt. Tevens ligt er in het British Museum een zegel van was, waarmee de beruchte wetenschapper, al-

chemist en tovenaar John Dee (1527-1608) samen met zijn nog beruchtere medium Edward Kelly (1555-1597) engelen heeft bezworen.¹⁰ Het metalen zegel van de Doornenburg, tenslotte, is het derde voorbeeld en het oudste sigillum Dei dat tot nu toe is ontdekt.

Besluit

Degene die het zegel van de Doornenburg heeft vervaardigd, heeft hoogstwaarschijnlijk toegang gehad tot het uiterst zeldzame *Liber iuratus Honorii*, de enige overgeleverde bron waarin de constructie van een sigillum Dei wordt beschreven. Zonder het gebruik van magie is niet te achterhalen of het zegel daadwerkelijk is ingezet voor de magische werken van het *Liber iuratus*, maar naar gelang de oriëntatie van de tovenaar, zal het zegel zijn bedoeld voor verheven opera Dei of voor de bezwering van engelen ten behoeve van meer alledaagse doeleinden, zoals het maken van een magische spiegel of het vinden van verborgen schatten. Het gehercontextualiseerde gebruik als ingemetseld object luidt het tweede leven van het magische zegel in. Enerzijds kan het de tovenaar zelf zijn geweest die het zegel moedwillig heeft verstopt. Dat er rond die tijd tovenaars actief waren in de regio, blijkt uit overgeleverde toverboeken en historische documenten.¹¹ Misschien wilde de tovenaar vervolging ontlopen, of kon hij geen geschikte opvolger vinden om zijn magische boeken en objecten aan door te geven. Het *Liber iuratus* schrijft voor dat de tovenaar in het laatste geval zijn toverspullen moet verstoppert.¹² Anderzijds is het mogelijk dat het zegel in andere handen is beland. De nieuwe eigenaar kan het zegel als bouwoffer hebben gebruikt, omdat diegene de magische eigenschappen van het object niet kende. Ook is het mogelijk dat de nieuwe eigenaar wist dat het een magisch zegel was, en dat het object ter bescherming boven een deur, raam of haard was geplaatst om het gebouw te vrijwaren van kwade invloeden. Toen het zegel in de twintigste eeuw werd ontdekt in een hoop bakstenen, begon het object aan zijn derde leven. Dat het zegel uitgerekend tijdens de wederopbouw van een verwoest kasteel werd gevonden, is geen toeval. Volgens het *Liber iuratus* kan het sigillum Dei namelijk worden ingezet om een onverwoestbaar kasteel te creëren ('de formacione castris indestructibilis').¹³ De vernietiging van de Doornenburg heeft dus geleid tot het behoud van het oudst bekende sigillum Dei, en op zijn beurt waakt het magische zegel nu over het behoud van het herbouwde kasteel, waar het in de hoofdburcht wordt tentoongesteld.

NOTEN

- 1 Dit onderzoek is mogelijk gemaakt door een Veni-beurs van de Nederlandse Organisatie voor Wetenschappelijk Onderzoek. Voor hun waardevolle bijdragen wil ik bedanken: Maeyke Kok, die het zegel herontdekte in het depot tijdens haar stage op het kasteel in 2011; Jan Veenstra, kenner van de handschriftelijke overlevering van het sigillum Dei; Martijn Defilet, gemeentearcheoloog van Arnhem; Mick van Rootsele en Ronald Wientjes van het Gelders Archief; en Nikola, Funda en Sophie voor het proeflezen. Mijn bijzondere dank gaat uit naar Remie Aleven, directeur van de Stichting tot Behoud van den Doornenburg, die onderzoek naar het zegel mogelijk heeft gemaakt, en veel informatie over het kasteel heeft gedeeld.
- 2 Voor informatie over Kasteel Doornenburg, zie J.H. van Heck, J.H.A. van Heck JHzn, en A.P. van Schilfgaarde, *De Doornenburg* (z.p. 1942, 1946, 1965); Willem-Jan Pantus, *De*

- Doornenburg (Nijmegen 1996).
- 3 De laatmiddeleeuwse *Clavicula Salomonis* is niet te verwarren met de zeventiende-eeuwse *Lemegeton Clavicula Salomonis* (Kleine sleutel van Salomo). Voor de eerste, zie het vaak herdrukte *The Key of Solomon the King*, vert. S. Liddell MacGregor Mathers (Londen 1889); voor de laatste, zie *The Lesser Key of Solomon*, ed. en vert. Joseph H. Peterson (York Beach 2001). Zie ook Robert Mathiesen, 'The Key of Solomon. Towards a Typology of the Manuscripts', *Societas Magica Newsletter* 17 (2007) 1-9.
  - 4 Zie Lynn Thorndike, *A History of Magic and Experimental Science* (New York 1923-1958) II, 279-289; D.C. Duling, 'Testament of Solomon', in: James H. Charlesworth (red.), *The Old Testament Pseudepigrapha* (Garden City 1983-1985) I, 935-987.
  - 5 *Liber iuratus Honorii*. A Critical Edition of the Latin Version of the Sworn Book of Honorius, ed. Gösta Hedegård (Stockholm 2002). Een nogal excentrieke vertaling voor hedendaagse praktiserende tovenaars is afkomstig van Daniel J. Driscoll, *The Sworn Book of Honourius the Magician as Composed by Honourius through Counsel with the Angel Hocroell* (Gillette 1977).
  - 6 Zie o.a. Robert Mathiesen, 'A Thirteenth-Century Ritual to Attain the Beatific Vision from the Sworn Book of Honorius of Thebes', in: Claire Fanger (red.), *Conjuring Spirits, Texts and Traditions of Medieval Ritual Magic* (University Park 1998) 143-162; Jan R. Veenstra, 'Honorius and the Sigil of God. The *Liber iuratus* in Berengario Ganell's *Summa sacre magice*', in: Claire Fanger (red.), *Invoking Angels. Theurgic Ideas and Practices, Thirteenth to Sixteenth Centuries* (University Park 2012) 151-191.
  - 7 Voor een vergelijking van het zegel van de Doornenburg met alle overgeleverde handschriften van het *Liber iuratus*, zie László Sándor Chardonrens en Jan R. Veenstra, 'Carved in Lead and Concealed in Stone. A Late Medieval *Sigillum Dei* at Doornenburg Castle', *Magic, Ritual, and Witchcraft* 9 (2014) 117-156.
  - 8 De renaissancewetenschapper Athanasius Kircher (1602-1680) opperde dat de eerste vier woorden een gecorrumpeerde vorm zijn van de Islamitische geloofsbelijdenis 'la ilaha illa allah' (er is geen God, behalve God). Het woord *um* is, volgens Kircher, een overblijfsel van het tweede deel van de belijdenis: 'Mahumet rassul alla' (Mohammed is de boodschapper van God). Zie Athanasius Kircher, *Oedipus Aegyptiacus* (Rome 1652-1654) II.2, 480.
  - 9 Zie o.a. Luwig Blau, *Das altjüdische Zauberwesen* (Budapest 1898) 117-146; Joshua Trachtenberg, *Jewish Magic and Superstition. A Study in Folk Religion* (New York 1939) 90-97; Julien Véronèse, 'God's Names and Their Uses in the Books of Magic Attributed to King Solomon', *Magic, Ritual, and Witchcraft* 5 (2010) 30-50.
  - 10 Zie o.a. György E. Szönyi, *John Dee's Occultism. Magical Exaltation through Powerful Signs* (Albany 2004) 181-240.
  - 11 Zie o.a. Hans de Waardt, 'Toveren en onttoveren. Achtergronden en ideeën van enkele bij toverij betrokken personen op de Veluwe in de zestiende eeuw', in: Willem de Blécourt en Marijke Gijswijt-Hofstra (red.), *Kwade mensen. Toverij in Nederland* (Amsterdam 1986) 152-202; W.L. Braekman, *Middeleeuwse witte en zwarte magie in het Nederlands taalgebied* (Gent 1997).
  - 12 *Liber iuratus Honorii I* (zie noot 5) 61.
  - 13 *Liber iuratus Honorii CXVI* (zie noot 5) 125.

Uitgeverij Verloren

specialist in boeken over middeleeuwse
geschiedenis · kunst · literatuur

Ene andre tale. Tendensen in de Middelnederlandse late ridderepiek

*Leden van één lichaam. Denkbeelden over armen, armenzorg en liefdadigheid in de
Noordelijke Nederlanden 1300-1650 – Anita Boele*

Meesters van het woord. Middelnederlandse schrijvers en hun kunst – Joost van Driel

*Prinsesse der rederijkers. Het oeuvre van Anna Bijns: argumentatieanalyse –
structuuranalyse – beeldvorming – Judith Keßler*

Een lekenboek in woord en beeld. De Spiegel der menschliken zalicheid – Bernadette Kramer

*Living Memoria. Studies in Medieval and Early Modern Memorial Culture in Honour of
Truus van Bueren*

*De hertog en zijn Staten. De eenwording van de Bourgondische Nederlanden, ca. 1380-1480
– Robert Stein*

*Schrijven in commissie. De zusters uit het Brusselse klooster Jericho en de preken van hun
biechtvaders (ca. 1456-1510) – Patricia Stoop*

*De ongetemde tong. Opvattingen over zondige, onvertogen en misdadige woorden in het
Middelnederlands (1300-1550) – Martine Veldhuizen*

*Walewein ende Keye. Een dertiende-eeuwse Arturroman, overgeleverd in de
Lancelotcompilatie*

*Dit is de pelgrimage van het Heilig Land en daaromtrent. Bloemlezing uit de reisverslagen
van Jeruzalemgangers uit de Nederlanden, 1450-1650 – Ben Wasser*

Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum

tel. 035-6859856, fax 035-6836557

www.verloren.nl · bestel@verloren.nl